

ERMENİ SORUNUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ VE SON ERMENİ AÇILIMI**Ekrem Yaşar AKÇAY*****ÖZET**

Köklü bir tarihe sahip olmalarına rağmen, hiçbir dönemde etkin güç olamayan Ermeniler, Bizans, Selçuklular gibi devletlerin egemenlikleri altında yaşamışlar ve sadece Türklerin egemenliğinde rahat etmişlerdir. Özellikle Osmanlı egemenliğinde rahat eden Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde önemli görevler de almışlardır. Ancak Fransız İhtilali, onun getirdiği akımlar ve Osmanlı topraklarında emelleri olan büyük güçlerin baskısıyla birlikte, bağımsız bir devlet olmak için isyan etmişler ve bu durum, hala devam eden Ermeni Sorunu'na neden olmuştur. Bu sorun ve iki ülke arasındaki ilişkiler, tarihsel süreç içinde değişik biçimde devam etmiştir. Kimi zaman gergin kimi zaman düzgün olmuştur. 2007'lerle birlikte, iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli gelişmeler görülmüştür. Dahası ilişkiler yakın zamanda ortaya atılan açılım süreciyle daha ılımlı bir hal almıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali, Ermeni Sorunu, Açılım.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ARMENIAN QUESTION AND THE LAST ARMENIAN EXPANSION**ABSTRACT**

Armenians, that couldn't be active power in the any era although it has a rooted history, lived under some countries' control such as Byzantium, Seljuks and took comfort under Turks' control. Armenians that particularly took comfort under Ottoman authority, had important charges in the Ottoman Empire. But within the French Revolution, trends that were brought by French Revolution and pressure of the great powers that had wishes on the Ottoman Empire, they revolted to be independent state and this situation caused the Armenian Question which has still continued. This question and relationships among two states continued variantly in the historical process. Sometimes Relationships became stressful sometimes they became fluent. Within the 2007's important developments were seemed in the relationships among two states. Moreover, relationships became more moderate with the process of the expansion that was put forward recently.

Key Words: Armenians, Ottoman Empire, French Revolution, Armenian Question, Expansion.

---

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim dalı, ey_akcay@hotmail.com

GİRİŞ

Ülkeler vardır isimlerini üzerinde yaşayan milletten almışlardır. Ülkeler vardır, isimleri coğrafi ve idari bölünme nedeniyle verilmiştir. Ermenistan ismi de coğrafi bir bölge olarak kaynaklarda yer etmiştir (Gürün, 2001: 19; Uras, 1987: 103; Feigle, 1986: 23).

Ermeniler (Karabekir, 1995: 45) tarih boyunca birçok devlet gibi Güney Anadolu'da yaşamıştır (Koçaş, 1990:19; Ural, 1998:18; Anadol, 2007:43; Doğan, <http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr>, 2009). Ermeniler çok eski bir kavim olmakla birlikte tarih kökleri konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Anlatılanların çoğu da belgelerden çok mitolojik hikayelerdir (Uras, 1998: 319; Foreign Policy Institute, 1989: 1).

Ermenilerin Türklerle karşılaşmalarının ise, Türklerin 1064'lerden itibaren Anadolu'ya gelmeleriyle birlikte başladığı bilirse de, bu karşılaşma 1064'ten yaklaşık 500 yıl öncesine kadar götürülmektedir (Kantarıcı, 2005: 4).

Birçok kavmin devletin içinde yaşayan Ermeniler, en rahat Türklerin himayesinde yaşamışlardır. Selçuklu ve Osmanlı himayesinde yaşayan Ermeniler, Anadolu'nun fethinde Türklere yardımcı olmuşlar ve birlikte, iç içe yaşayarak kültürel kaynaşmaya da yol açmışlardır (Küçük, 1997: 76-82).

Bu anlamda çalışmamızda, tarihsel süreç içinde, Türk-Ermeni ilişkilerini ele alacak ve yakın zamanda gündeme gelen Ermeni Açılımı değerlendirecektir.

I. OSMANLI DEVLETİ'NDEN CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Türk-İslam felsefesinin gayrimüslimlere gösterdiği hoşgörü nedeniyle Ermeniler Osmanlı himayesi altında belli ayrıcalıklar elde etmiş ve bu ayrıcalıkları kullanarak Osmanlı Devleti'nde yüksek mevkilerde bulunmuşlardır (Karacakaya, 2005: 14; Poş, 2008: 62; www.gata.edu.tr, 2009).

Osmanlı Devleti zayıflamaya başlayıp hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesine maruz kalınca, Türk-Ermeni ilişkilerinde de bir bozulma başlamıştır. Batılı ülkeler, Osmanlı Devleti'ni bölerek bölgesel çıkarlarına ulaşmak için Ermenileri Türk toplumundan koparmaya çalışmışlardır. Özellikle, Avrupa'nın bazı büyük devletleri "ıslahat" adı altında Osmanlı

Devleti'nin iç işlerine karışırken, bir yandan da Ermenileri, Osmanlı Devleti'ne karşı teşkilatlandırmışlardır. Böylece ülke içi ve dışında teşkilatlanan ve silahlanan Ermeni Komiteleri ile Ermeni Kiliselerinin kışkırtıcı faaliyetleri sonucunda Ermeni toplumu yavaş yavaş Osmanlılardan kopmaya başlamıştır. (Karayumak, 2007: 65; Zengin, <http://idak.gop.edu.tr>, 2009; Weems, 2002: 12; Süslü, 1990: 34; Şirin, <http://dergiler.ankara.edu.tr>, 2009; Yıldırım, 2000:7; Kodaman, 1993: 33-34).

1856 Islahat Fermanıyla, Müslümanlar ve gayrimüslimler hukuk önünde eşit statüye getirilince, ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Ruslardan, işgal ettiği Doğu Anadolu topraklarından çekilmemelerini ve bölgeye özerklik verilmesini veya Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını istemişlerdir. Ermenilerin bu isteğini Rusya kısmen kabul etmiş ve Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Yeşilköy/Ayastefanos Antlaşması (madde 16) ve Berlin Antlaşmasıyla (madde 61) Ermeni Sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Bu durum aynı zamanda ülkeyi bölmek isteyen yabancı güçlerin Osmanlı'ya müdahalesine yol açmıştır. Yani bu durum aynı zamanda Şark Meselesi'nin (İlter, 1995: 25-26; Kieser, <http://www.hist.net/>, 2009) de bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır (Kodaman, 1993: 35).

I. Dünya Savaşı yıllarında ise, Osmanlı askeri olarak düşmanlara karşı savaşan veya geri hizmetlerde çalışan Ermenilere karşılık, Ermenilerin önemli bir kısmı düşmanların yanında Türklere karşı savaşmıştır. Pek çok yerde kadın, yaşlı, çocuk demeden katliamlar yaparak Doğu Anadolu'yu harabeye çevirmişlerdir. Devletin bunları yatıştırmak ve önlemek için aldığı tedbirler su istimal edilmiş Ermeniler, refah içinde yaşadıkları ülkeyi parçalamaya çalışmışlar ve kurdukları Hınçak, Taşnak gibi örgütlerle halkı silahlı isyana sevk etmişlerdir (Selvi, <http://www.2023.gen.tr>, 2009).

1917'de Bolşevik Devrimi'nin patlak vermesiyle birlikte, Rusya savaştan çekilmiş ve orduları çözülmeye başlamıştır. Bununla birlikte cepheden etkinlik Ermeni ve Gürcüler'e geçmiş ve bu dönem Ermenilerin Türklere yönelik katliamlarıyla geçmiştir. Ermeniler, Erzincan, Bayburt, Erzurum, Kars gibi birçok yerde süttan kesilmemiş çocukları öldürmüş, hamile kadınların karınlarını yarmış, Müslümanları diri diri yakmış, kız çocuklarına akla gelmedik işkenceler yapmışlardır (<http://www.turksam.org> , 2009).

Aslında Ermeniler, Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan ve destek aldıkları İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD gibi büyük güçlerin, emellerine ulaşmak için kullandıkları bir piyondan başka bir şey olmamıştır (Laçiner, 2005: 2; Yavi, 2003: 8; Sarımay, <http://www.eraren.org>, 2009; Kantarcı, <http://www.turksam.org>, 2009).

Komitecilerin yanı sıra, Osmanlı Devleti, Rus sınırına yakın bölgelerdeki Ermeni halkını da devlete isyan halinde olduğunu görünce, bölgedeki Ermenilerden sadece isyan hareketine karışanları savaş bölgesinden alarak ülkenin emniyetli bölgelerine sevk ve isyana ya da o dönemki adıyla tehcire tabi tutmuştur. Bununla aynı zamandan ön cephe gerisinde iç savaş ortamında bulunan Ermenilerin can güvenliği sağlanmıştır. Çünkü Ermenilerin bölgede Türklere karşı yaptıklarının karşılığını Türkler de vermeye başlamıştır (Uras, 1998: 460-461; Öztürk, 2003: 85; Kolbaşı, 2005: 102; Kanar, 2001: 23; Dinçaslan, 2008:93; Yetişgil, 2002: 58-59; Sakarya, 1984: 190-192).

Tehcir, kökenini Kur'an'dan Haşr Suresi'nden almaktadır. Çağdaş Hukuk'ta ya da Batı Hukuku'nda kavramsal bir karşılığı yoktur. Kavram, Osmanlı Hukuku'nun literatüre kazandırdığı bir kavramdır. Tehcir, bir kişinin ya da topluluğun güvenliğini diğerlerine karşı korumak üzere, yaşadığı olumsuzluklardan kurtarmak için, devlet eli ve iradesiyle devlet sınırları içerisinde daha uygun ve sorun çıkması olanaksız yerlere geçici ya da kalıcı olarak göç ettirilmesidir. Tehcir sınır dışı etmez, sürgün anlamı yoktur, sınır içinde yer değiştirir.

Ermenilerin çıkarmış oldukları isyanlar, Ermenilerin tavır ve davranışları, düşmanlarla işbirliği gibi nedenlerden ötürü, Osmanlı Devleti birbiriyle kavga eden iki tarafın da can ve mal güvenliğini sağlamak için tehcir kararı almış ve Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak'a göçe tabi tutulmuşlardır (Özgiray, 2003: 79; Beyoğlu, 2001: 211).

Yapılacak olan tehcirin güvenlik içinde yapılması, tehcire tabi tutulan Ermenilerin bıraktıkları malların tespiti, Ermenilerin gidecekleri yerlerde mal, yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması gibi konularda yapılan düzenlemeler yetkililere bildirilmiş ve yapılmıştır (Öke, 2001: 147).

Başlangıçta savaş bölgelerindeki Gregoryen Ermenilerle sınırlı olan tehcir kararı, sonraki dönemlerde Ermeni liderlerin tahrik ve teşvikleri sonucunda ülkede bir iç savaş ortamı

---

yaratılması nedeniyle Anadolu'da yaşayan bir kısım Katolik ve Protestan Ermenileri de içine almıştır (Türk Tarih Kurumu, 2005: 63).

Tehcir kararından sonra, Türkler aleyhine pek çok rapor yayınlanmış, propaganda yapılmış ve yapılan tehcirden kastın soykırım yapmak olduğu iddia edilmiştir (Güzel, 2000: 21-37). Lord James Bryce, Johannes Lepsius, Arnold Toynbee gibi isimler de tehcir konusunu ele almışlardır. Toynbee'nin hazırladığı raporda, Osmanlı Ermenilerinin 1.500.000'nun katledildiği tezini ortaya atılmıştır. ABD Harput Konsolosu Leslie A. Devies, 24 Temmuz 1915 tarihli raporunda sürgün edilen Ermenilerden en az 1.000.000'nun öldürüldüğünü iddia ediyordu. ABD Halep Konsolosu Jackson da 29 Eylül 1915 tarihli raporunda aynı ifadeler yer vermiştir.

Ancak bütün bunlar gerçek dışıdır. Çünkü I. Dünya Savaşı müddetince, tehcir edilen Ermeni sayısı 440 bin kadar olup bunlar o zamanın savaş bölgesi olmayan Irak-Suriye bölgesine yerleştirilmiştir. Bunların 150-200 bin kadarı I. Dünya Savaşı sırasında çıkan olaylarda ve hastalıklarla ölmüş olabileceği düşünüldüğünde soykırım(Aktar, 2003: 196). olarak düşünülen şeyin, yapılan propagandanın ne kadar yanlış ve uydurulmuş olduğu açıkça görülmektedir. Üstelik 1893 yılında yapılan nüfus sayımında Osmanlı Devleti'nde yaklaşık 1.101.413, 1914 nüfus sayımında ise yaklaşık olarak 1.161.169 Ermeni'nin yaşadığı görülmektedir. Bu da 1.500.000 Ermeni'nin katledildiği tezinin bilimsel dayanaktan ve tarihi gerçeklikten ne kadar uzak olduğunu göstermektedir (Sarınay, 2003: 231; Halaçoğlu, <http://www.belgenet.com>, 2009).

I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye etmeyi planlayan Sevr Antlaşması Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını Ermenistan Cumhuriyeti'ne veriyordu. Fakat artık gücü elinde bulundurmaya başlayan Ankara Hükümeti Sevr'i kabul etmemiş, Sevr hayaliyle yaşayan büyük güçler ise fiili ve askeri olarak bir harekate girişmek istememişlerdir. Bu durumda iş, Ermenilere kalmış, fakat onlar da Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusuyla durdurularak 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapılarak bugünkü Türk-Ermeni sınırı çizilmiştir (<http://www.turksam.org> 2009; Avcı, <http://www.karam.org.tr>, 2009).

II. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkler Ermeni Sorunu konusuna tam olarak odaklanamamıştır. Bunda, ülkenin iç meselelerinin yanı sıra dışarının da etkisi, SSCB ile dostane ilişkiler, Yunanlıların, Sırpların, Bulgarların Türklere dostane ilişkiler beslememesi, büyük olmuştur (Laçiner, 2005: 26).

Lozan Görüşmeleri sırasında Ermeniler, İtilaf Devletleri'ne savaş esnasında yapmış oldukları sayısız hizmet ve fedakarlıkları ve kayıplarını anlatmışlar, Sevr'in (Beyoğlu, <http://www.ataum.gazi.edu.tr>, 2009; Oran, <http://www.ba.metu.edu.tr>, 2009; Tosun, 2003: 129) Anadolu topraklarını da kapsayan bir Ermeni Devleti'ni öngördüğünü ileri sürerek Ermeni Sorunu için bir baskı politikası uygulamaya başlamışlardır. Başta İngiltere olmak üzere Fransa, İtalya ve ABD "Ermeni Yurdu" adı altında bir yerleşimi kabul etmemişlerdir. Ruslar ise isteyen Ermenilerin Rusya ve Ukrayna'ya gelebileceklerini söylemişlerdir. Türk delegasyonu ise Türkiye'deki azınlıkların kaderlerinin iyileştirilmesi her türlü yabancı baskı ve müdahalelerin kesilmesine bağlı olduğunu, Türklerin anayurttan verilecek bir karış toprağının olmadığını, bir "Ermeni Yurdu" kurulması konusunda ısrar edilirse müzakerelerin kesilmesi talimatını almıştır. Dolayısıyla Lozan Antlaşması'nda azınlıklar konusu görülürken gündeme gelen Ermenilere ilişkin Antlaşma'da özel hükümler bulunmamaktadır. Sadece 31. madde de Türkiye'den ayrılan yerler ahalisinin 2 yıl içinde Türk vatandaşlığını tercih edebilmesi, böylece ayrılan Ermenilerden isteyenlerin geri dönebileceği olanağı sağlanmıştır (Erhan, 2005: 222; Kumkale, 2007: 29; <http://www.turksam.org>, 2009).

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye'nin dış ilişkileri normale dönmüş, diğer ülkelerle diplomatik ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Ancak ABD ile ilişkiler yaklaşık 10 yıl boyunca kopuk kalmıştır. Bunun nedeni, ABD'deki Ermeni gruplar ve destek verenlerin Türkiye karşıtı kampanyalardır. Aslında Lozan Görüşmeleri sırasında Türk ve Amerikan heyetleri ikili ilişkilerde bulunmuş ve 6 Ağustos 1923'te Türk-Amerikan İkili Antlaşmaları imzalanmıştır. Bu Antlaşmalar, Dostluk ve Ticaret ikincisi ise Suçluların İadesi Antlaşmasıdır. Fakat bu antlaşmalardan endişe duyan Ermeniler, "Lozan'a Hayır" sloganıyla geniş bir kampanya başlatmışlardır. Bu kampanyalarla 18 Ocak 1927'de Lozan Antlaşması

Amerikan Senatosu tarafından reddedilmiş, kampanyalar pasif bile olsa ABD’de yaklaşık 34 eyalette 1923-1965 arasında devam etmiştir (<http://www.turksam.org>, 2009).

1965 yılı ve sonrası, özellikle Sözde Ermeni Soykırımı’nın 50. yılı olması nedeniyle Ermeni propagandaları için yeni bir başlangıç yılı olmakta ve Türk-Ermeni ilişkilerinde önemli bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde propagandalar sonucu dünya kamuoyuna yansıtılan Ermeni Sorunu, istenilen sonuçlara ulaşılamayınca ortaya çıkan doyumsuzluk yüzünden şiddet eğiliminin başladığı dönem olmuştur (Kumkale, 2007: 49).

Bu dönemde, Ermeniler ABD’deki çalışmaları ve lobileriyle, ABD’nin en etkili lobileri olan Yahudi ve Rum Lobisi’nden sonra kendini göstermiştir. Öyle ki, New York’taki Hammond firmasının 1969 Mayıs’ında piyasaya sürdüğü, okullarda kullanılan şişirme lastik kürelerde İskenderun-Samsun hattının doğusu Ermenistan olarak gösterilmiştir (Arı, 2000: 273-277).

Ermeniler, Türkiye aleyhine yaptıkları çalışmalarda Yunanistan ve Kıbrıs Rumları’yla da iş birliği yapmışlardır. Bu iş birliği 17-25 Ocak 1965’te Habeşistan’ın başkenti Adisababa’da İmparator Haile Selase’nin koruyucu başkanlığında Patrik I. Horen, Başpiskopos Makaryos ve diğer ruhani ve siyasi liderlerin katılımıyla yapılan toplantıda resmen ve fiilen kabul edilmiş, Kıbrıs Dışişleri Bakanı Kıpriyanu, BM Güvenlik Konseyi’nde Kıbrıs konusunda Türkiye’yi ve Ada Türklerini suçlarken diğer yandan 24 Nisan’ın bundan böyle anılması ve Kıbrıs Rumları ile Türkiye Ermenilerinin ortak mücadele kararı alınmıştır (Tosun, 2003: 133).

Ayrıca 1965’ten itibaren, her yıl Mart ve Nisan aylarında Beyrut gibi Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ayinler, toplantılar yapılmış, piyesler oynanmış, Türklere saldırılarda bulunulmuş ve Ermenilerin yaşadıkları ülkelerde Sözde Ermeni Katliamı Anıtları dikilmeye başlanmıştır (Uras, 1998: 370-371).

1973 ve sonrası dönem, özellikle Santa-Barbara’nın öldürülmesiyle birlikte Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni bir boyut ortaya çıkarmış, ciddi travmalara neden olmuş ve ilişkilerde terör unsuru ağır basmaya başlamıştır. Bu anlamda, bu dönemde, Lübnan Ermenileri ön plana çıkmıştır. Çünkü, bu örgütlerin büyük bir bölümü Lübnanlı Ermeniler tarafından kurulmuştur (Tosun, 2003: 134; Arslan, <http://www.2023.gen.tr>, 2009).

Bu örgütlerden biri ve belki de en önemlisi ASALA’dır (Türközü, 1995: 22; Laçiner, 2002: 90). Örgüt, başta Sovyetler Birliği olmak üzere sosyalist ülkelerden, Yunanistan, Suriye,

---

ABD, Kanada gibi ülkelerden destek görmüştür. Fransa, örgütün Lübnan'dan sonraki ikinci merkezi olmuştur.

Örgüt, Türkiye içinde de PKK gibi örgütlerle işbirliğine girmiştir. 6 Nisan 1980'de Lübnan'ın Sedan şehrinde ASALA ve PKK arasında imzalanan antlaşmayla ASALA, Türkiye'deki terör hareketini Karabağ'a kaydırmış ve yerini PKK terör örgütüne bırakmıştır. PKK da 15 Ağustos 1984'te Eruh ve Şemdinli'de eylemlere başlayıp hala devam etmektedir (Köksav, 1992: 42).

Ermeniler, bir taraftan propaganda yoluyla dünyada kendilerine taraftar toplamaya çalışırken diğer taraftan yurt dışındaki görevlilerimize suikastlar düzenlemişlerdir. İlk suikast 27 Ocak 1973'te Amerika'da Mıgırdıç Yanıkyan tarafından Los Angeles Başkonsolosumuz Mehmet Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir'e (Santa-Barbara Suikastı) yapılmıştır (Tosun, 2003: 138).

1985 ve sonrası dönemde de suikastlara devam edilmekle birlikte, daha önce Ermeni meselesi hangi amaçlarla çıkarılmışsa, ona benzer sebeplerle gündemde tutulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Ermeni Diasporası, etkili olabildiği ülkelerde sözde “*Ermeni Soykırımı Yasasını*” kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Özellikle ABD ve Fransa'da yoğunlaşan bu çalışmalar sonucunda belli tarihlerde ABD'deki bazı eyaletlerde ve 7 Ekim 2000 tarihinde Fransa'da Ermeni iddialarına ilişkin yasa kabul edilmiştir. Bu ülkeler dışında, sözde soykırımı tanıyan yasaları kabul eden ülkeler şunlardır: Uruguay(1965), Güney Kıbrıs(1982), Arjantin(1993), Rusya(1995), Kanada(1996), Yunanistan(1996), Lübnan(1997), Belçika(1998), Vatikan(2000), İtalya(2000)'dir. 1987 yılında ise Avrupa Parlamentosu sözde “*Ermeni Soykırımı Yasası*”'nı kabul etmiş ve Türkiye'nin AB'ye girişi soykırımı tanımasına bağlanmıştır. 17 Aralık 2004 tarihli zirveden önce aldığı kararda da Türkiye'nin sözde soykırımı tanıması talep edilmiştir (Kantarcı, <http://www.turksam.org>, 2009; <http://www.anadolu.be>, 2009).

Bu dönemde ilişkilerin gelişmesi için çabalarda da bulunulmuştur. Mesela, 1998 depreminde Türkiye jest olarak Ermenistan'a yardım göndermiştir. 21 Eylül 1991'de Ermenistan bağımsızlığını kazandığında Türkiye kamuoyunun hoşnutsuzluğuna rağmen, hiçbir ön koşul öne sürmeden Ermenistan'ı 16 Aralık 1991'de tanıyarak onu tanıyan ilk ülkelerden biri

---

olmuştur (Güngör, <http://www.kenancelik.com> 2009; Evren; <http://www.butundunya.com>, 2009).

Ayrıca 1993'te Karadeniz'e kıyası olmamasına rağmen Karadeniz İşbirliği Örgütü'ne katılımı konusunda Ermenistan'ı kurucu üye olarak davet etmiştir. Bu dönemde enerji sıkıntısı çeken Ermenistan'a kendi elektrik ağından elektrik sağlayan Türkiye, Ermenistan'ın Ermeni Soykırımı'na ilişkin tutumu, 1991-1993 yılları arasındaki Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye'ye karşı olan bütün oluşumları desteklemesi yüzünden sorunlu ilişkilere devam etmek zorunda kalmış ve 7 Nisan 1993'te Ermenistan sınırını kapatmıştır. (Bal, 2004: 412-413; <http://www.anadolu.be>, 2009; Kumkale, <http://newsgroups.derkeiler.com>, 2009; Özdal, <http://www.orsam.org.tr/tr>, 2009; Evren, <http://www.butundunya.com>, 2009; Kantarcı, <http://www.2023.gen.tr>, 2009).

Bundan sonra ise Ankara, Erivan'la diplomatik ilişki kurulması ve sınırın açılması için üç ön şart belirledi: Karabağ'daki işgalin sona ermesi, Ermenistan'ın Türkiye sınırını tanıması ve 1915 olaylarına ilişkin soykırım iddialarından vazgeçilmesi. Erivan ise Türkiye'nin sözde soykırımı tanıması ve sınırın açılması konusunda ısrarını sürdürmüştür (Yanatma, <http://www.eraren.org>, 2009).

III. SON ERMENİ AÇILIMI: AÇILIMA GİDEN YOL

Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler gelişmesi konusundaki somut adımlar 2004'lere kadar götürülmektedir. 28-29 Haziran 2004'te İstanbul'da yapılan NATO Zirvesi'ne Ermenistan'la ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan Türkiye, Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'ı davet etmiş ancak Koçaryan daveti reddederek Ermenistan'ın Türkiye olmadan da gelişebileceğini belirterek diyalog girişimlerine karşı tavrını açıkça ortaya koymuştur (<http://www.anadolu.be>, 2009).

2005 Mayıs ayında gerek iki ülke gerekse üçüncü ülkelerdeki arşiv araştırmaları ve Türk-Ermeni ilişkilerini görüşmek, sorunu çözebilmek üzere ortak bir komisyon kurmak ve toplantı yapmak üzere Boğaziçi Üniversitesi'nde bir "Ermeni Konferansı" düzenlense de iptal edildi. Toplantı ancak 24-25 Eylül 2005'te Bilgi Üniversitesi'nde "İmparatorluğun Son Dönemlerinde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunu" adı altında

---

yapılmıştır. Bu etkinliğin ardından çeşitli sempozyumlara devam edilmiştir. Bunlardan biri 24-25 Kasım'da Gazi Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yapılan "Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları" isimli sempozyum olmuştur (Eraslan, http://74.125.155.132/scholar?q=cache:zXIt57G_G1IJ:scholar.google.com, 2009; Taşpınar ve Gordon, 2009: 135).

2005 yılında TBMM tarafından bir bildirim yayımlanmış ve "TBMM'nin gerek Türkiye'nin gerekse Ermenistan'ın çıkarlarının, asırlar boyunca aynı topraklar üzerinde birbirlerine karşı hoşgörü ve barış içinde yaşamış olan Türk ve Ermeni uluslarını barıştırmak, onları savaş yıllarından kaynaklanan derin ön yargılara esir olmaktan kurtarmak ve hoşgörü, dostluk ve işbirliğine dayalı bir ortak geleceği paylaşmalarına imkan verecek bir ortamı yaratmak olduğuna..." inandığı belirtilmiştir (<http://www.mfa.gov.tr>, 2009).

Bunların dışında tarihsel gerçeğin bilimsel araştırmalarla gün ışığına çıkartılması için ortak bir komisyon kurulması önerisi Başbakan tarafından Ermeni Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a bir mektupla iletilmiş ve Viyana Ermeni-Türk Platformu ve Türk-Ermeni Barışma Komisyonu gibi pek çok diyalog başlatılmıştır. Ancak Ermeni tarafının uzlaşmaz tutumu bu girişimleri başarısız kılmıştır (Özdal, <http://www.orsam.org.tr>, 2009).

Türkiye'nin Ermenistan'la iyi ilişkiler kurma isteği 2007 yılı itibariyle daha hızlı bir ivme kazanmaya başlamıştır. Van Gölü'ndeki Akdamar Kilisesi'nin Türkiye tarafından restore edilmesi, Erivan-Antalya uçak seferlerinin başlaması iyi niyetin en önemli göstergelerinden biri olmuştur.

2008 yılında ise ilişkileri normalleştirmek adına yeni bir sürece girilmiş ve bunlar, "Peynir Diplomasisi" (Özdal, <http://www.orsam.org.tr>, 2009) ve "Futbol Diplomasisi" olarak adlandırılmıştır.

2010 Dünya Kupası elemelerinde aynı grupta bulunan iki ülke futbol milli takımları ilişkilerin normalleşmesi için bir fırsat doğurmuş ve Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan 6 Eylül 2008'de maçı Erivan'da izlemek üzere Cumhurbaşkanı Gül'ü Ermenistan'a davet ederek Futbol Diplomasisi başlamıştır. (Evren, <http://www.butundunya.com>, 2009; Oğan, <http://www.2023.gen.tr>, 2009).

Daha genel olarak bakıldığında Ermeni Açılımı sadece iki ülke arasında yaşanan gelişmelerden değil, aynı zamanda Uluslararası konjonktürden de etkilenmiştir. 2008 yılında ABD’de Barrack Obama’nın Başkan seçilmesi, Rusya’nın Gürcistan’a yaptığı askeri operasyon, Kafkas Jeopolitiği ve Obama’nın Başkan seçildikten sonra Türkiye’ye yaptığı ziyaret ve TBMM’de yaptığı konuşmada Ermenistan’la ilişkilerin geliştirilmesine yönelik konuşması, iki ülkeyi ortak bir noktada buluşturmuştur (Aydın, 2009: 2).

Bütün bu gelişmelerin etkisiyle 22 Nisan 2009’da İsviçre’nin arabuluculuğuyla Türkiye-Ermenistan arasında ikili ilişkileri normalleştirmek, iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde bölgede barış, güvenlik ve istikrarı geliştirmek için bir yol haritası belirlenmiştir. 10 Ekim 2009’da iki ülke arasında İsviçre’nin Zürih kentinde, 31 Ağustos 2009’da paraf edilen “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”, imzalanarak iki ülke arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır (Aras ve Özbay, <http://www.setav.org>, 2009; <http://www.ulusalgundem.net>, 2009).

Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü, iki ülke arasındaki mevcut sınırın Uluslararası Hukuk’un ilgili maddeleri uyarınca karşılıklı olarak tanınmasını öngörmektedir. Yani Ermenistan, Türkiye için kırmızı çizgi olan sınırın tanınması açısından bir politika değişikliğine gitmektedir. Protokol aynı zamanda iki ülke de iyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini belirtmişlerdir. Bu durum üstü kapalı olarak Ermenistan’ın soykırım konusunda izlediği politikada değişikliğe gideceği anlamına gelmektedir. Ayrıca Protokolde her iki ülke de hangi nedenle olursa olsun terörizmin bütün biçimlerini şiddeti kınayarak bu tür eylemlerin teşvikinden/müsamaha gösterilmesinden kaçınacağını ve böyle durumlarda işbirliğine gideceklerini belirtmişlerdir. Yani Protokol, Ermenistan’ın Türkiye sınırını tanımama konusunu ortadan kaldırdığı gibi diplomatik ilişkilerin de önünü açmaktadır (Aras ve Özbay, <http://www.setav.org>, 2009).

İkili İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol’de ise her iki ülke de bölgesel ve uluslararası uyuşmazlık ve çatışmalarını Uluslararası Hukuk kuralları çerçevesinde barışçıl yollarla çözeceklerine dair taahhütlerde bulunmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında, metinde belirtilemese bile Dağlık Karabağ Sorunu’nun da Uluslararası Hukuk’a uygun olarak çözüleceği anlamını çıkarmak mümkündür. Ayrıca Protokolde, her iki ülke halkının karşılıklı güven ve iyi

---

ilişkiler oluşturmalarını sağlamak için mevcut sorunlara ilişkin arşivlere bakılarak tarafsız bilimsel incelemelerle yeni bir diyaloga girileceği görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin daha önce soykırım olayına dair önerdiği ortak komisyon kurulması ve araştırmalar yapılmasının önünü açmaktadır (Özbay, <http://www.setav.org>, 2009).

Genel olarak bakıldığında, Protokoller, Türkiye için başarılı diplomatik sonuçlar doğurmaktadır. Açık olarak Dağlık Karabağ Sorunu'nun Türkiye ile Ermenistan arasındaki bir sorun olmadığı için Protokollerde geçmemesi ise Ermenistan için önemli bir diplomatik başarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Türkiye ilişkilerin normalleşmesi için Karabağ Sorunu'nun çözümünü şart koyduğu da unutulmamalıdır (Oktay, <http://www.sde.org.tr>, 2009).

Ayrıca imzalanan Protokoller, Türkiye'nin enerji, eğitim, çevre, turizm, ulaşım, iletişim gibi alanlarda Ermenistan'la işbirliğine gitmesinin yanı sıra, Protokoller imzalandıktan sonra 6 ay içinde sınırın açılması taahhüdü altına girmiştir.

İlişkilerin gelişmesi ya da normalleşmesi, iki ülkeye daha çok ekonomik açıdan bir yarar sağlayacaktır. Türkiye, ilişkilerin normalleşmesi ve sınırın açılması durumunda, tarımsal ürün ihracatında 4.6 kat, kimyasal ürünler ihracatında 3.4 kat, ulaştırma ekipman ihracatında 2.8 katlık bir artış elde edecektir. Yani bu durum, sınırın açık olmadığı duruma göre 14 katlık bir artışı göstermektedir (Güngör, <http://www.kenancelik.com>, 2009).

Ermenistan ise ilişkilerin düzeliş sınırın açılması durumunda yıllık ticaretinde 20-23 milyon\$'lık bir artış sağlayacaktır. Böyle bir artış aynı zamanda ülkeye yabancı yatırımcıların gelmesini sağlayacaktır (Güngör, <http://www.kenancelik.com>, 2009; Kumkale, <http://newsgroups.derkeiler.com>, 2009).

IV. TÜRKİYE'NİN VE DIŞARININ AÇILIMA BAKIŞI

Ermeni Açılımı Türkiye'de önemli bir yere oturmuştur. Başta siyasi parti liderleri olmak üzere akademisyenler, sivil toplum kuruluşları açılımla ilgili görüşler dile getirmişlerdir.

Akademisyenlere göre, açılım elbette her iki taraf için de olumlu olacaktır. Üstelik siyasi iktidarın üstündeki yük de oldukça ağırdır. Çünkü Türkiye'de Karabağ ve Ermeni Soykırımı Sorunu'yla ilgili kamuoyu, medya, AKP Hükümeti ve vekillerin bilgisizdirler. Bununla birlikte Protokollerde yer almasa bile Karabağ Sorunu ve Ermeni Soykırımı iddiaları

---

konusunda bir ilerleme olmadıkça Türkiye'nin sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin başlaması konusunda adım atmayacaktır. Onlara göre İlişkilerin normalleşmesi için her iki devlet de kendilerine 1915 Olayları ve Karabağ Sorunu'ndan farklı modeller seçmelidirler (<http://www.taraf.com.tr>, 2009).

MHP ve CHP'ye ve bazı kesimlere göre ise açılım Amerika ve dış güçler tarafından ileri sürülen bir oyunu, dışarının dayatmasıdır. AKP Hükümeti ise bu dış güçlerin taşeronudur. Onlara göre 1915 Olayları ve Karabağ Sorunu açılım için kilit öneme sahiptir ve bunlar çözüme kavuşturulmadan Ermenistan'la Protokol imzalamanın yanlıştır (<http://www.azerihaber.com>, 2009; Bilici, <http://www.samanyoluhaber.com>, 2009; Gülerce, <http://www.timeturk.com>, 2009).

DP Genel Başkanı Hüsamettin Cindoruk'a göre açılım ABD Başkanı Obama'nın, yani dış güçlerin isteğine göre yapılmıştır. Ancak bu açılım, başta Azerbaycan olmak üzere pek çok devleti ve kişiyi memnun etmemektedir. Açılım, eğer Türkiye gibi bir devlet var ise ABD gibi dış güçlerin isteği doğrultusunda, onların çıkarına göre değil de Türkiye'nin kendi çıkarı ve isteğine göre, propagandalara ve teröre yer vermeden yapılmadır (<http://www.dp.org.tr>, 2009).

Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETAV).’na ve bazı aydın kesme göre ise açılımın başta Türkiye olmak üzere Azerbaycan ve Ermenistan'a çok büyük avantaj sağlayacağı muhakkaktır. Ayrıca, 1915 Olayları ve Karabağ Sorunu bu açılımda yadsınamayacak ölçüde bir öneme sahiptir. Bu yüzden açılımdan fayda sağlanabilmesi için her bir devletin de birbirlerine karşı bakışlarını değiştirmeleri gerekmektedir. Mesela 1915 Olayları yerine 1915'ten önceki kardeşçe yaşanan döneme yoğunlaşılmalıdır (Dağı, <http://www.haber10.com>, 2009).

Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) ise 16 Kasım 2009'da, Erivan'da bulunan Kafkas Enstitüsü'nün ortaklığıyla yaptıkları “ *Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi* ” ’nin “ *Yakınlaşma Sürecini İncelemek* ” başlıklı oturumda, açılımın olumlu ancak riskli bir süreç olduğunu söyleyerek sivil toplum kuruluşlarının bu süreçte daha fazla ve daha aktif çalışması gerektiğini belirtmektedir (<http://www.taraf.com.tr>, 2009).

Bununla birlikte açılım Türkiye'de olduğu kadar bölgedeki çıkarları nedeniyle dışarıda da önemli bir yer tutmuştur.

AB, açılımın memnuniyet ve Türkiye'nin çözüme yönelik faaliyetlerinden ötürü takdir edildiğini, açılımın katkı sağlayacağını, Türkiye'nin AB üyelik sürecinde büyük avantaj elde edeceğini ifade etmiştir (Çakmak, 2009: 64).

Çünkü bu tür bir gelişme bölgedeki sorunların ve çatışmaların son bulmasına neden olacaktır. Aynı zamanda Ermenistan'la yaşanan sorunların düzelmesi, ilişkilerin normalleşmesi Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki politikalarında, bölgede liderlik rolünü üstlenebilmede ve Karabağ Sorunu'nun çözümünde de büyük ilerleme sağlayacaktır. Bununla birlikte, AB Kafkasya Özel Temsilcisi Piter Semnebi'ye, açılım Ermenistan alt yapısına yatırım yapan Rusya için büyük avantaj sağlayacaktır. Çünkü Ermenistan'ın ekonomik açıdan kalkınması Türkiye'nin sınırı açmasına bağlıdır. Bununla birlikte bu sayede Rusya, ilişkilerinin "limoni" olduğu bilinen Ermenistan ve Azerbaycan ile daha yakın ilişkiler içine girebilecektir (Aras ve Özbay, <http://www.setav.org>, 2009; <http://www.hurriyet.com.tr>, 2009; <http://www.turkishny.com/headline-news>, 2009).

ABD'de, böyle bir gelişmenin her iki tarafa katkı sağlayacağı gibi kendisi içinde büyük avantaj olduğunu bilmektedir. Çünkü dünyanın ihtiyaç duyduğu enerjinin geçiş noktası olan müttefik Türkiye'nin, bölgede ilişkilerin normalleşmesi durumunda lider olması kolaylaşacak, bununla birlikte ABD, bölgeye ilişkin politikalarını gerçekleştirmede rahat hareket edebilecektir.

Ancak Ermenistan'la ilişkilerin iyileşmesi, sınırın açılması "*iki devlet, tek millet*" olarak kabul ettiğimiz Azerbaycan'la ilişkilerimizde sorun yaratmaktadır. Cumhurbaşkanı, Gül'ün maç için Erivan'a gidişi, Protokollerin imzalanması ve ardından Sarkisyan'ın Bursa'ya gidişi Azerbaycan'ı çok sınırlendirmiştir. Türk kesimi Azerbaycan'ın bu süreçte üzülmeceğine dair vaatlerde bulunsa da Azerilerin tedirginliği gitmedi ve rahatlatılmadıkları takdirde doğalgazın kesilmesi, doğal gaz güzergahının İran ve Rusya'ya doğru kaydırabileceklerini, Nabucco Projesi'ni (Pınar, <http://www.izto.org.tr>, 2009) engelleyeceklerini ve Rusya'ya yöneceklerini ifade etmişlerdir (<http://www.gerzehaber.net>, 2009; Çelik, <http://www.atib.org>, 2009).

V. YENİ BİR DIŞ POLİTİKA MI?

Türk Dış Politikası, Atatürk'ten beri 3 temel ilke üzerine kurulmuştur. Bunlar: yurttan barış dünyada barış ilkesi, Atatürk dönemiyle sınırlı kalsa da, statükoculuk ve batıcılıktır. Statüko, esasında iki anlam içermektedir. Birinci anlamı mevcut düzeni sürdürme ve buna bağlı olarak irredentist politikalar gütmemektir. İkinci anlamı ise, kurulu düzen içindeki dengeleri sağlamak ya da sürdürmektir. Batıcılık ise bir coğrafi alan olmayıp iman yerine insan aklının üstünlüğüne dayanan bir uygarlık biçimidir (Oran, 2005: 46-49; Koçer, 2006: 142-143).

Bir ülkenin dış politikasını birkaç ilkeyle sınırlandırmak doğru olmasa da, Türk Dış Politikası genelde hep bu 3 ilke ışığında şekil almıştır. Soğuk Savaş döneminde Türkiye bu ilkelerle beraber, Sovyet ve Varşova Paktı ülkeleri tehdidi, NATO üyesi olması gibi nedenlerle batıya endeksli, pasif bir politika izlemiştir (Erdurmaz, <http://www.avsam.org/tr>, 2009).

Bu durum, Soğuk Savaş sonrası'nda Özal dönemine kadar devam etmiştir. Özal'la birlikte Türkiye çok taraflı ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. Balkanlar, Ortadoğu, Orta Asya gibi yeni açılım alanları bulmuştur. Süleyman Demirel'in "*Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar büyük Türk Dünyası Hayali*" bunun en önemli göstergesi olmuştur. Ancak Türkiye ülkedeki terör sorunu yüzünden ilişkilerine daima kuşkuyla yaklaşmıştır (Çolakoğlu, 2007: 309-310).

AKP'nin 2002'de iş başına gelmesiyle birlikte çok taraflı ilişkiler hızlı bir ivme kazanmıştır. Bu aynı zamanda Türkiye için yeni bir Dış Politika oluşturma fırsatı bulmuştur. Türkiye AB, Suriye v.b. ile ilişkilerinde daha aktif davranışlar sergilemeye başlamıştır. Ermeni Açılımı çerçevesinde Ermenistan'la ilişkileri normalleştirme de bu yeni dış politikanın bir parçasıdır. Peki bu yeni dış politikaya etken olan faktörler nelerdir?

ABD'nin İran, Irak, K. Kore gibi ülkelerle tek başına uğraşması, Ortadoğu'ya barış ve istikrar sağlama çabası diğer ülkelerdeki etkin kontrolünü sınırlandırmaktadır. Bu da bölgede Türkiye'ye avantaj sağlamaktadır. Ayrıca ABD'nin Ortadoğu'ya barış ve istikrar getirememesi, hala Irak, Afganistan gibi sorunlarla mücadele etmesi de Türkiye'ye ABD'nin izin verdiği ölçüde etkin bir dış politika ortamı yaratma fırsatını sağlamaktadır (Erdurmaz, <http://www.avsam.org>, 2009).

Diğer taraftan Rusya'nın ABD kontrolündeki tek kutuplu bir yapıyı kabul etmemesi, Orta Asya devletlerinin Rus etkisi altına girme tehlikesi ve AB'nin sorunlara müdahale edebilecek yapıdan yoksun olması, Batı'nın Türkiye'ye yakınlığını artırmaktadır.

Aynı zamanda Suriye'nin Varşova Paktı yıkıldıktan sonra izole olması, kendisini Batı'ya yaklaştıracak bir köprü olması bağlamında Türkiye'ye olan ihtiyacı artırmaktadır.

Ayrıca Irak'taki üçlü yönetimde Türkiye'nin etkin olması, bölgede Suriye, İran etkisine karşı dengeleyici olarak Türkiye'nin görülmesi ve ABD'nin Irak'taki Kürt yönetimine karşı Türkiye'yi dengeleyici olarak görmesi de bu etkinin en büyük göstergelerinden biridir. İşte bu nedenlerden ötürü Türkiye, bölgede ABD'ye kolaylık sağlamak, sağlamak için ABD'nin güdümünde aktif bir dış politika izlemeye çalışmaktadır (Erdurmaz, <http://www.avsam.org>, 2009).

VI. AÇILIM ABD POLİTİKASI MI?

Ermeni Açılımı daha çok Batı'nın direktifleri doğrultusunda, Obama'nın TBMM'deki konuşması, şekillenmesi ve hızlanması, ortaya çıkan politikaların Türkiye'nin iç dinamikleriyle oluşmadığını, Türkiye'nin çıkarına hizmet etmekten ziyade ABD çıkarına uygun oluşturulduğunu göstermektedir (Evren, <http://www.butundunya.com>, 2009).

Genel olarak bakıldığında, hiçbir ülke kendi iç dinamikleriyle hareket ederek bir yere varamaz. Oluşturulacak politikaların uluslararası konjonktüre uygun olması gerekmektedir. Bu bağlamda ABD'nin çıkarı olduğu ve bu politikalar doğrultusunda politikalar geliştirdiği, BOP gibi, ve uyguladığı bölgede, ABD politikalarının başarıya ulaşması için Türkiye'nin güçlü olması gerekmektedir (Kaynak, <http://www.2023.gen.tr>, 2009).

Çünkü ABD'nin aslında AB ile dost olduğu bilinse de, gerçekte ABD, AB, Rusya ve Çin ile rekabet halindedir. Bu rekabette, yarışta ABD'nin etkin olması için Türkiye'nin aktif/etkin/güçlü olması gerekmektedir. Çünkü güçlü bir Türkiye ile Çin'in Batı'ya doğru ilerleyerek Afrika'ya girişi engellenecektir. Bu anlamda Türkiye, bölgedeki doğal liderliğine paralel olarak etkisini Ermenistan'ı da dahil ederek tüm Kafkasya'da göstermeye çalışmaktadır (Kaynak, <http://www.2023.gen.tr>, 2009).

Aynı zamanda ABD, NATO üyesi olarak Afganistan'da ve Irak'ta yaşadığı başarısızlıktan dolayı bölgede istikrarlı ve güvenilir bir Türkiye'yi kullanarak bölgedeki sorunlardan kurtulmaya çalışıp politikalarını gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Yani güçlü bir Türkiye, ABD'nin bölgede yaşadığı sorunlar karşısında, dengeleyici olarak onların rahat nefes almasına ve rahatlamasına neden olacaktır. Ancak bu, dikkat edilmezse Türkiye'nin bölgedeki imajına zarar verebilir (Kantarıcı, <http://www.2023.gen.tr>, 2009).

Bununla birlikte bu durum, aynı zamanda Avrupa ve ABD'nin ihtiyacı olan enerjinin, güzergahının güvenliğini de sağlama olarak, günümüzde enerji jeopolitiğiyle şekillenmiş bölgede, komşularıyla sıfır sorunlu Türkiye'nin liderliğinde sağlıklı akışını da sağlayacaktır. Çünkü çatışmalarla dolu bir bölgede Nabucco gibi enerji politikalarının askıya alınması, enerji akışının zaman zaman durması ve kaos yaşanması anlamına gelmektedir. Bu yüzden, bölgede sorunlu ilişkilerin olmaması hususunda Batı tarafından Türkiye'ye baskılar sürecektir.

İşte bütün bunların önüne geçmek ve ABD'nin aynı zamanda sınır güvenliği Rusya tarafından sağlanan Ermenistan'a girerek politikalarını Kafkasya'ya barış getirme adı altında Orta Asya'ya da kaydırma fırsatı Ermenistan'la olan sorunun çözümüne bağlıdır. Zaten, ABD Başkanı Obama'nın TBMM'deki konuşmasında "tarihinizle yüzleşin" sloganı bunun en büyük göstergelerinden biridir (Köni, 2009: 133).

Aslında statükodan vazgeçmiş, bölgeye yayılmış, yeni sınırlar elde etmiş, yeni ilişkiler kurmuş, rejim değişikliğine gitmiş bir Türkiye, ABD'nin politikalarını rahatça gerçekleştirmede şimdiki Türkiye'den daha rahatlatıcı olacaktır. Çünkü, böyle bir ülkeyi, söz dinlemediği taktirde bölmek, susturmak, sorunlar içinde boğmak çok daha kolay olacaktır.

Bütün bu nedenlerden ötürü Demokratik Açılım ve onun bir uzantısı olarak kabul edilen/ortaya atılan Ermeni Açılımı, bölgede lider ama Batı'nın sözünü dinleyen bir Türkiye oluşturup, bölgedeki sorunları Türkiye sayesinde hallederek rahat hareket etmek isteyen ABD'nin oyunundan başka bir şey olarak görülmemektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yüzyıllar önce ortaya çıkmış ama bulunduğu bölgede asla etkin bir güç olamamış Ermeniler, himayesi altında bulunduğu devletlerden Türkler haricinde hiçbirisinden hoşgörü

---

görmemiş, aşağılanmış ve görmezlikten gelinmiştir. Selçuklulardan Osmanlılara kadar ilişki kurdukları, himayeleri altında buldukları bütün Türk devletlerinde insan yerine konmuş, devlet içinde etkin görevlere getirilmiş ve devletten “*millet-i sadıka*” unvanını bile almışlardır (Kodaman, 2003: 3).

Ancak, bütün yapılan iyilikler, hoşgörü yaklaşımları onların Türklere ihanetini engellememiş, uluslar arası konjonktürün etkisiyle birlikte ayrı bir devlet vaadiyle çatışmalar isyanlar çıkararak Osmanlı topraklarında çıkarı olan büyük güçlerin çıkarına hizmet eden bir araç olmaktan kurtulamamıştır.

Osmanlı hükümeti ise isyanlara, çatışmalara ve ölümlere bir son vermek amacıyla Ermenilerin göç etmesini sağlamış ama bu olayın her şeyin sonu değil başlangıcı olmuştur. Bu başlangıç “*soykırım*” adı altında günümüze kadar gelmiş ve Türk Devleti’nin AB’ye üyelik sürecinde olduğu gibi birçok konuda önüne engel olarak koyulmuştur. Aynı zamanda bu durum, dış güçlerin Türk Devleti’ne baskı yaparak işine müdahale etmeye çalışmalarına kadar gitmiştir. İlişkiler zaman zaman Türk tarafınca düzeltilmeye, iyileştirilmeye çalışılsa da Ermenilerin tutum ve tavırları hiç değişmemiş, aksine terör olaylarıyla artıp daha farklı bir boyut kazanmıştır.

ABD Başkanı Obama’nın Türkiye ziyareti sonrasında hız kazanan ilişkilerin normalleşmesi süreci İsviçre’nin Zürih kentinde, 10 Ekim 2009’da imzalanan Protokollerle somut adım olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır.

Türkiye’de henüz yasalaşmayan Protokoller, Ermenistan’da yasalaşma süreci farklı olduğundan öncelikle Anayasa Mahkemesi’nin önüne getirildi. 12 Ocak 2010’da kararını açıklayan mahkeme, Protokolleri Ermenistan Anayasası’na uygun buldu ancak gerekçeli raporlarında protokollerin yürürlüğe girmesini sözde soykırım tanınması şartına bağlamıştır (Laçiner, <http://www.usakgundem.com>, 2010).

Karara ilişkin olarak Bağımsızlık Bildirgesinin 11. maddesine, ki bu bildirmede Türkiye’nin doğusu Batı Ermenistan olarak geçmektedir, de atıfta bulunan mahkeme sınırları tanımayacağını dile getirmekle birlikte, aynı zamanda kararda Ermenistan’ın Karabağ Sorunu’na ilişkin herhangi bir yükümlülük altına girmeyeceği de öngörülmektedir (Laçiner, <http://www.usakgundem.com>, 2010).

Türk tarafı Ermenistan Anayasa Mahkemesinin kararına olarak tepki gösterdi. Çünkü karar Protokollerin ruhuna ve lafzına ters bir karardır. İki taraf da Protokollerin müzakerelerinde soykırım tartışmalarına girmedi ve öncelikle diyalog ve iş birliği alt yapısını geliştirmeye çalıştılar. Protokollerin imzalanması, sınırların açılması ve ilişkilerin normalleşmesi sürecinden sonra hassas konuları konuşmanın mantıklı olacağı düşünüldü.

Türkiye böyle bir ortamda Protokolleri Meclis'ten çekmek yerine, bekletmeli, onaylaması gerektiği taktirde, şu durumda zor görünse de, Karabağ Sorununa, sınırların kayıtsız şartsız tanınmasına ve tarafların birbirlerine karşı düşmanca faaliyet ve kampanyalar yürütmeyeceğine dair şartlar getirerek onaylamalıdır. Aynı zamanda, Ermenistan'ın Protokolleri zora soktuğuna dair durumda uluslararası kamuoyuna anlatmalıdır. Bu durum Türkiye'ye, Protokolleri Meclis'ten çekme kararından çok daha fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKTAR, Yasin, (2003), “Belgeler Soykırım Tezini Çürütüyor.”, Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, Sedat Laçiner, İbrahim Kaya (ed.), **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, 1. Cilt, Ankara, ASAM ve EREN Yayınları.
- ANADOL, Cemal, (2007), **Ermeni Dosyası**, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları.
- ARAS, Barış, ÖZBAY, Fatih, “Türkiye ve Ermenistan Statüko ve Normalleşme Arasında KafkasyaSiyaseti”,http://www.setav.org/document/SETA_Analiz_Turkiye_ve_Ermenistan_Bulent_Aras_Fatih_Ozbay.pdf, (22.11.2009).
- ARI, Tayyar,(2000), **Amerika’da Siyasal Yapı, Lobiler ve Dış Politika**, 3. Baskı, İstanbul, Alfa Yayınları.
- ARSLAN, Esat, “Bir Başka Açıdan Ermeni Sorunsalı”, <http://www.2023.gen.tr/nisan05/7.htm>, (03.12.2009).
- AVCI, Cemal, “Türk-Ermeni İlişkileri (1905-1923).”, <http://www.karam.org.tr/pdf/turk-ermeni-iliskileri-1905-1923-1251663836.pdf>, (20.11.2009).
- AYDIN, Mustafa, (2009), “Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan Anlaşması'nın Neresinde?”, **TEPAV Politika Notu**.

-
- BAL, İhsan, (2004), “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, İdris Bal (der.), **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara, Nobel Yayınevi.
- BEYOĞLU, Süleyman, (2001), “1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, Erhan Afyoncu (der.), **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, 2. Baskı, İstanbul, TATAV.
- _____, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, <http://www.ataum.gazi.edu.tr/pdf/sevr-ve-lozan-8217da-ermeni-sorunu-1250765068.pdf>, (19.11.2009).
- BİLİCİ, Abdülhamit, “Amerikan Oyunu”,
<http://www.samanyoluhaber.com/ShowArticle.aspx?ArticleId=322978&AspxAutoDetectCookieSupport=1>, (24.11.2009).
- ÇAĞIRAN, Mehmet Emin ,(2009)., “Açılımlar ve Hukuk”, **Stratejik Düşünce Dergisi**, C: 1, Sayı: 1.
- ÇAKMAK, Haydar, (2009), “Avrupa Birliği’nin Açılımlara Yaklaşımı”, **Stratejik Düşünce Dergisi**, C: 1, Sayı: 1.
- ÇELİK, Latif, “Ermenistan Açılımı Azerbaycan Kapısını Kapatıyor”,
http://www.atib.org/index.php?option=com_content&view=article&id=407:ermenistan-aclm-azerbaycan-kapsn-kapatiyor&catid=10:atibyazarlar, (25.11.2009).
- ÇOLAKOĞLU, Selçuk, (2007), “Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası”, Süleyman Seydi, Ercan Haytoğlu (ed.), *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Anı Yayıncılık.
- DAĞI, İhsan, “SETA’nın Ermeni Açılımı”, <http://www.haber10.com/makale/15694>, (24.11.2009).
- DİNÇARSLAN, A. Latif, (2008), **Zeytin ve Çevresindeki Ermeni İsyanları (1895-1921)**., Maraş, UKDE Kitaplığı.
- DOĞAN, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun”,
<http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/Dergi%20say%FD%2020/say%FD%2020/DO%DOAN,%20Orhan.pdf>, (20.11.2009).

- ERASLAN, Hülya, “Ermeni Sorunu ve Sempozyumlar”,
http://74.125.155.132/scholar?q=cache:zXI57G_G1IJ:scholar.google.com/+ermenisorunu,+pdf&hl=tr, (20.11.2009).
- ERCİYES ÜNİVERSİTESİ, (1992)., **PKK Reality**, Kayseri: Erciyes University Pub.
- ERDURMAZ, Serdar, ” Türkiye 2009 başından itibaren Yeni Bir Dış Politika Stratejisi Uyguluyor”, <http://www.avsam.org/tr/a1862.html>, (01.12.2009).
- ERHAN, Çağrı, (2005)., “1919-1923 Kurtuluş Yılları”, Baskın Oran (ed.). **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, 1. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları.
- EVREN, Gürbüz, “Komşuluk İlişkileri Üzerine”,
<http://www.butundunya.com/index.php?arsiv=2008/11>, (03.12.2009).
- _____, “Sınırı Açın Dayatması”, <http://www.butundunya.com/index.php?arsiv=2009/11>, (03.12.2009).
- FEIGL, Erich, (1986)., **A Myth of Terror**, 1.st. Pub. Austria: Zeitgeschichte Ed.
- FOREIGN POLICY INSTITUTE, **The Armenian Issue In Nine Questions and Answers**, 4th. ed., Ankara: Foreign Policy Institute Pub., 1989.
- GÜLERCE, Hüseyin, “Yorgunu Yokuşa Sürmeyelim...”,
<http://www.timeturk.com/yazardetay.asp?Newsid=16003>,(25.11.2009).
- GÜNGÖR, Bayram, “Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde?: Jeo-EkonomikBakış”,http://www.kenancelik.com/documents/iiid1BAYRAM_GUNGOR.pdf, (19.11.2009).
- GÜRÜN, Kamuran ,(2001). , **Ermeni Dosyası**, 5. Baskı, İstanbul, Rüstem Yayınları.
- GÜZEL, Hasan Celal, (2000), **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu”,3. Oturum,
<http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/sempozyum5.html>, (08.11.2009).
- İLTER, Erdal, (1995), **Ermeni Meselesi’nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları**, 2. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

-
- KANAR, Mehmet, (2001), **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, İstanbul, Der Yayınları.
- KANTARCI, Şenol, (2005), **Ermeni Sorunu: Pencereden Bakmak Ya Da Manzaranın Bütünü Gormek**, 1. Baskı, Isparta, SDU Yayınları.
- _____, “Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı”, <http://www.turksam.org/tr/a1336.html>, (03.11.2009).
- _____, “Kafkasya’da Yeni Dönem Mi?”, <http://www.2023.gen.tr/mayis2009/10.htm>, (03.12.2009).
- KANTARCI, Hakan, “ ABD Eksenli Türkiye-Ermenistan İlişkilerindeki Normalleşme Süreci ve Kafkasya Jeopolitiğine Yansımaları”, <http://www.2023.gen.tr/mayis2009/11.htm>, (04.12.2009).
- KARABEKİR, Kazım, (1995), **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, İstanbul, Emre Yayınları.
- KARACAKAYA, Recep, (2005), **Ermeni Meselesi**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları.
- KARAYUMAK, Ömer, (2007), **Ermeniler, Ermeni İsyamları, Ermeni Katliamları**, Ankara, Vadi Yayınları.
- KAYNAK, Mahir, “ABD Türkiye’ye Bölgesel Rol Veriyor Ama...”, <http://www.2023.gen.tr/kasim2009/4.htm>, (04.12.2009).
- KIESER, Hans Lukas, “Ermeni Meselesi”, <http://www.hist.net/kieser/pu/ErmeniMeselesi.pdf>, (20.11.2009).
- KODAMAN, Timuçin, (1993), **Dağlık Karabağ Olayları**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- _____, “İngiltere, Rusya ve Ermeniler”, <http://www.2023.gen.tr/nisan05/10.htm>, (03.12.2009).
- KODAMAN, Bayram, (2003), **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.
- KOÇAŞ, M. Sadi, (1990), **Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, 4. Baskı, İstanbul, Kastaş A.Ş.
- KOÇER, Gökhan, (2006), “Türk Dış Politikasında Din Unsuru”, **Akademik Ortadoğu Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1.

-
- KOLBAŞI, Ahmet, (2005)., **Merzifon-Yozgat ve Kayseri Olayları**, Kayseri, Kayseri BŞB Kültür Yayınları.
- KÖKSAV, (1999)., **The True Face of The PKK Terrorist Organization**, Ankara, Sistem Ofset Print.
- KÖNİ, Hasan, (2009)., “Türk-Amerikan İlişkileri Ortak Vizyonlar, Fırsatlar ve Farklılıklar” **Stratejik Düşünce Dergisi**, C: 1, Sayı: 1.
- KUMKALE, Tahir Tamer, (2007)., **Diaspora, Ermenilerin Soykırım Yalanları ve Mücadele Yöntemlerimiz**, 1. Baskı, İstanbul, Pegasus Yayınları.
- _____, “1991 Sonrası Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, <http://newsgroups.derkeiler.com/Archive/Soc/soc.culture.turkish/2009-03/msg00337.html>, (19.11.2009).
- KÜÇÜK, Abdurrahman, (1997)., **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara, Andaç Yayınları.
- LAÇİNER, Sedat, (2005)., **Türkler ve Ermeniler Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması**, 2. Baskı, Ankara, USAK Yayınları.
- _____, “Ermenistan Anayasa Mahkemesi ve Protokoller”, <http://www.usakgundem.com/yazar/1400/ermenistan-anayasa-mahkemesi-ve-protokoller.html>, (26.01.2010).
- OĞAN, Sinan, “Dağlık Karabağ Görüşmeleri Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri ve Obama”, <http://www.2023.gen.tr/kasim2008/6.htm>, (03.12.2009).
- OKTAY, Hasan, “Türkiye Ermenistan Arasında Yeni Açılım”, <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/205/turkiye-ermenistan-arasinda-yeni-acilim.aspx>, (05.12.2009).
- ORAN, Baskın, (2005)., “Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği”, Baskın Oran (ed.). **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular**, *Belgeler, Yorumlar*, 1. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları.
- _____, “ Son Tabunun Kökenleri: Türk, ye Kamuoyunun Ermeni Sorunundaki Tarihsel ve Psikolojik Tıkanışı”, Hale Şıvgın (ed.)., **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, <http://www.ba.metu.edu.tr/user/adil/BO-new/Gazi-SonTabu.pdf>, (19.11.2009).

-
- ÖKE, Mim Kemal, (1996)., **Ermeni Sorunu**, İstanbul, İz Yayınları.
- ÖZDAL, Barış, “Türkiye-Ermenistan Dialogu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?”,
http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2009109_bar%C4%B1%C5%9F%C3%B6zdal.int.pdf, (20.11.2009).
- ÖZGİRAY, Ahmet, (2003)., “Sözde Ermeni Soykırım Rakamlarına Reddiye”, Ramazan Tosun (ed.), **Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu**, Konya, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- ÖZTÜRK, Ayhan, (2003)., “Merzifon’da Ermeni Olayları (1893).”, Ramazan Tosun (ed.), **Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu**, Konya, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- PINAR, Övgü, “Nabucco Projesi Hükümetler Arası Antlaşması İmzalandı.”,
<http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/7475BDA1-95B7-4855-B351-9ADCE4362AFE/12698/ovgupinar.pdf>, (29.11.2009).
- POŞ, Abdullah, (2008), “Turkish-Armenian Relationships At The End of The 19th. Century”, Mehmet Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (ed.), **Armenians In The Ottoman Society**, Vol.1, Kayseri, Erciyes University Press.
- SAKARYA, İhsan, (1984)., **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları.
- SARINAY, Yusuf, (2003)., “Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri”, Kantarcı, Kasım, Sedat Laçiner, v.d., **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, 1. Baskı, Ankara, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- _____, “Fransa’nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri”,
<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=86>, (02.11.2009).
- SELVİ, Haluk, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu’da Ermeni Politikaları”,
<http://www.2023.gen.tr/nisan05/4.htm>, (03.12.2009).
- SÜSLÜ, Azmi, (1990)., **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

-
- ŞİRİN, Funda Selçuk, “Etkili Birer Propaganda Aracı Olarak Ermeni Sorununa Karşı Albayrak ve Hadisat Gazeteleri, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/941/11716.pdf>, (15.11.2009).
- TAŞPINAR, Ömer, GORDON, Philip H., (2009)., **Türkiye’yi Kazanmak**, 1. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları.
- TOSUN, Ramazan, (2003)., “Tehcirden Günümüze Ermeni Meselesi”, Ramazan Tosun (ed.),, **Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu**, Konya, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- TÜRK TARİH KURUMU, (2005). **Ermeniler ve Göç**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TÜRKÖZÜ, Halil Kemal, (1995)., **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, 3. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- URAL, Gültekin, (1998)., **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, İstanbul, Kamer Yayınları.
- URAS, Esat, (1987)., **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları.
- _____, (1988). **The Armenians In History and The Armenian Question**, Ankara, Documentary Pub.
- YANATMA, Servet, “Türk-Ermeni Açılımı, Karabağ Sorunu’nun Gölgesinde Kaldı”, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=GBultenDetay&BultenNo=16049>, (03.12.2009).
- YAVİ, Ersal, (2003)., **1856-1923 Emperyalizm Kışkacında Türkler, Ermeniler, Kürtler**, 5. Baskı, İzmir, Yazıcı Yayınevi.
- YETİŞGİL, Memet, (2002)., “Maraş’ta Müslim, Gayri Müslim Nüfus ve 1895 Zeytun (Süleymanlı) İsyanı”, Osman Tekinel, Memet Yetişgil, Ömer Tepebaşı (der.),, **Kahramanmaraş’ta Ermeni Sorunu Sempozyumu**, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü.
- YILDIRIM, Hüsamettin, (2000)., **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, 2. Baskı, Ankara, Sistem Ofset Yayınları.
- WEEMS, Samuel A ,(2002)., **Armenia**, Vol. 1, Dallas, St. John Press.

-
- ZENGİN, Sabri, “Ermeni Meselesi Üzerine”,
<http://idak.gop.edu.tr/szengin/makaleler/ermeni.doc>, (27.10.2009).
http://www.gata.edu.tr/kutuphane/Kitap_Ozetleri/Ermeni_Dosyasi.htm, (24.10.2009).
<http://tr.wikipedia.org/wiki/Tehcir>, (08.11.2009).
<http://www.turksam.org/tr/a1336.html>, (15.11.2009).
<http://www.anadolu.be/ermeni/ermeni.html>, (18.11.2009).
<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-buyuk-millet-meclisi-terafindan-yayimlanan-bildiri.tr.mfa>,
(21.11.2009).
<http://www.taraf.com.tr/haber/44170.htm>, (24.11.2009).
<http://www.azerihaber.com/index.php?start=50>, (24.11.2009).
http://www.dp.org.tr/GenelBaskan_konusmalar01.asp?id=1518, (24.11.2009).
<http://www.turkishny.com/headline-news/2-headline-news/18370-ab-tuerk-ermeni-snrnn-aclmas-rusyann-ckarna>, (25.11.2009).
http://www.gerzehaber.net/haber.php?haber_id=871, (25.11.2009).
<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/12390509.asp>, (25.11.2009).24.11
http://www.ulusalgundem.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1460:ermenistan-acilimi&catid=44:suay-karaman&Itemid=490, (27.11.2009).
<http://www.anadolu.be/ermeni/ermeni.html>, (27.11.2009).